

УДК 340.134

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ МЕХАНІЗМУ ПРАВОУТВОРЕННЯ

Наталія ДУШЕК,

аспірант кафедри теорії та історії держави і права
Львівського державного університету внутрішніх справ

SUMMARY

The article is sanctified to description of objective knowledge about a right, his formation and sources. Basic in-process is a statement, that scientific knowledge are made only subject to condition, if the study of object (in this case right and his source) is conducted in accordance with the requirements of theory of cognition. The staple of this theory is methodology that determines the richness of content and truth of the got results and conclusions of scientific research. Methodology is examined as totality of substantive provisions and requirements of theory of cognition, initial philosophical-dialectical laws and categories, general logic principles, methods, methods and receptions, that science uses for description, analysis and study of different parties of objective reality.

Key words: right, low-making, sources of right, method, methodology of low.

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена характеристиці об'єктивних знань про право, його утворення і джерела. Основним є твердження, що наукові знання набуваються тільки за умови, якщо об'єкт (у цьому разі права та його джерела) вивчається відповідно до вимог теорії пізнання. Головним елементом цієї теорії є методологія, яка визначає змістовність та істинність одержаних результатів і висновків наукового дослідження. Методологія розглядається як сукупність основних положень і вимог теорії пізнання, вихідних філософсько-діалектичних законів і категорій, загальнологічних принципів, методів, способів і прийомів, які наука використовує для опису, аналізу й вивчення різних сторін об'єктивної дійсності.

Ключові слова: право, правотворення, джерела права, метод, методологія права.

Постановка проблеми. Грунтовність теоретичного дослідження джерел права залежить від багатьох чинників, серед яких визначальним є з'ясування істинних шляхів дослідження: наукових підходів, засобів, принципів і методів. Незважаючи на значну кількість публікацій, у яких вивчаються окремі елементи правової системи, системи джерел права, актуальною залишається проблема комплексного дослідження джерел права як категорії юридичної науки. Важливість наукового вивчення системи джерел права зумовлена тим, що ефективність її функціонування впливає майже на всі сфери суспільного життя, є необхідною умовою ефективності механізму правового регулювання як одна з його складових, що зумовлює зміст усіх інших складових правової системи.

Теорія держави та права є юридичною наукою, методологія якої визначає сутність наукових методів і принципів як інструментів набуття істинного позитивного знання. У контексті її предмета – загальних законів і закономірностей розвитку й функціонування держави та права – специфічним є дослідження методологічних аспектів джерел права, а не розроблення власної методології. Застосування широкого кола методів дослідження сприяє глибшому вивченню сутності права, при цьому не розширюючи предмет теорії держави та права.

Тільки методологічно обгрунтовані дослідження механізму утворення права дадуть змогу сформулювати концептуальні засади теорії джерел права як форми об'єктивації права.

Актуальність теми. Розв'язання цього завдання лежить у межах філософії права й загальної теорії держави та права. Питання поняття методології досить часто порушується в науковій літературі. Зокрема, цьому присвячені праці І. Андреева, Г. Гиргинова, А. Герлох, О. Гаврилова, Н. Стефанова, С. Яновської, М. Янкова тощо. Аналіз змісту цих досліджень свідчить про неоднозначність цього поняття, багатоаспектність і важливість для процесу наукового пізнання.

Фундаментальними дослідженнями в цій галузі є монографії Р. Лукича «Методологія права», Р. Циппелюса «Юридична методологія», Д. Керімова «Методологія права (предмет, функції, проблеми філософії права)».

Мета статті – визначити методологічні підходи, які на підставі загальних принципів об'єднують методи дослідження джерел права та правотворення, а саме: діалектичний, антропологічний, феноменологічний, герменевтичний, цивілізаційний, логічний методологічні підходи ґрунтуються на принципах обгрунтованості, усебічності, об'єктивності, історизму й передбачають використання функціонального, порівняльного, системного, структурно-функціонального, семантичного, формально-юридичного, статистичного, класифікації тощо методів; також розглянути наявні дослідження проблеми джерел права та правотворення в контексті класичних і сучасних підходів до праворозуміння.

Виклад основного матеріалу дослідження. Під час розроблення методологічних засад дослідження права необхідно насамперед звернути увагу на об'єкт дослідження – право, зважаючи на специфіку суспільних відносин, які воно регулює. При цьому кожний вияв права, кожна форма його об'єктивації вимагає для свого дослідження специфічних підходів, методів, способів. Цей методологічний інструментарій може бути традиційним в одних випадках і новачійним в інших.

На думку П. Рабіновича, визначення стратегії юриспруденції передбачає залучення трьох загально-методологічних постулатів: по-перше, об'єктивної зумовленості обраних методів дослідження його предметом; по-друге, необхідності встановлення єдиної істини, що перевіряється об'єктивним критерієм; по-третє, евристичних можливостей використовуваних підходів і методів[1, с. 174]. Утверджуючи можливість використання різних підходів, методів і засобів, плюралізм не гарантує встановлення істини, а тільки встановлює свободу її пошуку[2, с. 11–14].

С. Гусарев і О. Тихомиров у структурі методології юриспруденції виділяють такі взаємозалежні між собою головні складові: сукупність теоретичних принципів, підходів, наукових методів пізнання державно-правових явищ; теоретичні положення юридичної науки (апарат категорій і понять, положення про особливості, структуру й типологію юридичного знання тощо); процедури, методика і техніка пізнавальної діяльності [3, с. 66].

Тривалий час у теорії права існувало два методологічних підходи до дослідження природи права, які ґрунтувалися на виключно однобічному аналізі розуміння змісту права. Перший із них полягає в прихильності до проголошеного у ХХ столітті позитивістського ототожнення права й закону, аналізу змісту права в повній залежності від державної волі, що зводить право до наказу держави. Такий підхід поширений досі й залишає поза увагою розгляд права як засобу втілення в життя справедливості, гуманності як необхідних складових демократичного розвитку суспільства, обмежує юридичну науку лише дослідженням догми права, перетворенням правознавства на законознавство. Наслідком такого праворозуміння є недооцінювання соціальної природи джерел права.

Інший підхід полягає у зведенні права виключно до природних прав людини, обґрунтуванні непотрібності й необов'язковості їх відображення в законодавстві, запереченні або недооцінці впливу державної влади на правоутворення і правореалізацію. Недооцінюванні ролі держави у правовому регулюванні суспільних відносин, урешті-решт, призводить до порушень закону, правового нігілізму тощо [4, с. 117–125].

У цьому контексті гостро постає потреба в дослідженні теоретичних проблем юридичної науки концептуального характеру, що вимагає нового методологічного обґрунтування. До зазначених належить визначення концептуальних засад теорії права.

Водночас постійний пошук нових дослідницьких прийомів і методів забезпечує прискіп наукових знань, поглиблення уявлень про властивості права, форми його вияву. Нові методологічні підходи матимуть позитивний результат лише за умови врахування набутого протягом минулих десятиліть досвіду щодо утверджених і апробованих практикою методів дослідження права й пов'язаних із ним явищ.

Використовуючи нові методологічні підходи, необхідно ґрунтуватися на принципі додатковості, а не на зміні одного уявлення іншим. Підходи й методи повинні доповнювати один одного для цілісного відображення правової реальності й вироблення продуктивних знань про неї [5, с. 8–10].

Використання діалектичного методу надає можливість акцентувати увагу не тільки на виявленні особливостей і визначенні поняття джерел права, а й на зв'язку цього явища з іншими явищами, інститутами, процесами [6, с. 146].

Зміни, що відбуваються в методології юридичної науки, насамперед стосуються істотного розширення застосування так званого персонального (антропологічного) підходу та актуалізації використання практичного підходу, тобто інтерпретації й оцінювання державно-юридичних явищ як інструментів, важелів, засобів задоволення потреб людини, соціальних спільнот, суспільства загалом. Отже, стан методології правознавства визначається потребами, запитами соціальної практики, які зумовлюють модифікацію об'єкта і предмета цієї науки. Вона залежить від інших наук про людину, державу, суспільство. Якщо право є творінням людським, то усвідомлення його сутності неможливо без розуміння природи людини в усіх її виявах, без розуміння потреб людини, її здібностей, прагнень. Отже, розуміння права має починатися з антропологічного моменту [7, с. 213–214].

За антропологічного підходу людина стає центральним об'єктом загальнотеоретичного правознавства, а її природно-правові властивості й закономірності державно-юридичного забезпечення перетворюються на найважливішу складову

предмета цієї науки. Відповідно до того, що однією з функцій права є забезпечення безконфліктної життєдіяльності суб'єктів суспільних відносин, урегулювання відносин між людьми та їхніми об'єднаннями, захист інтересів, прав людини і громадянина, звернення науки до людини й цінностей, що з нею пов'язані, зумовлюють пряме закріплення в джерелах права пріоритету загальнолюдських цінностей над класовими, а також прийняття джерел права з огляду на необхідність дбати про забезпечення прав і свобод людини та гідних умов її життя. Підтвердженням цього в Україні є прийняття Декларації про державний суверенітет, Конституції України.

Важливим правової антропології становлять цінність для правотворчої діяльності, оскільки надають можливість скласти уявлення про людину, визначають її соціальну цінність, що сприятиме гармонізації правотворчої діяльності, гуманізації змісту джерел права.

Застосування феноменологічного підходу в дослідженні права дає змогу уявити зміст права у вигляді певного правового феномена, який у поєднанні з моральними принципами й цінностями, правовою спадщиною, принципами гуманізму тощо зумовлює децентралізацію права, зближення природного та позитивного права, сприяє відкритості правових систем.

Герменевтичний підхід до вивчення джерел права надає можливість уявити їх у вигляді взаємодії суб'єктів суспільних відносин із приводу створення норм права, що зводиться до розумово-речової діяльності. Така суспільна взаємодія має структуру, яка, по суті, є структурою суспільних відносин, що, у свою чергу, мають вигляд суспільно-інформаційних процесів. Уся правотворча діяльність і її результати уявляються у вигляді структурної інформаційно-речової взаємодії.

Важливим є ціннісний підхід як своєрідний спосіб пізнання. Він тісно пов'язаний із науково-пізнавальним підходом, який має на меті відкриття законів функціонування об'єкта, підведення різних явищ під загальні поняття. Тому ціннісний підхід існує об'єктивно й ґрунтується на необхідності отримання двох типів інформації про об'єкт: наукової та ціннісної [8, с. 324–385]. Проблема об'єктивного оцінювання відповідного явища, на думку вчених, полягає в «прив'язці» дослідника до певної системи цінностей. Як такий еталон зазвичай використовують релігійні, моральні, національні, соціальні цінності.

Оцінювання змісту, ефективності дії джерел права необхідно здійснювати, на нашу думку, не з позицій інтересів окремих соціально-класових (національних, релігійних тощо) сил, а з позицій таких загальнолюдських інтересів і потреб, як мир і злагода в суспільстві, чесна праця й добробут, соціальна справедливість, людська та національна гідність, права і свободи громадянина, соціальна й правова захищеність людини, громадська відповідальність і законність, тобто тих світоглядних ідеалів і моральних норм, які акумулюють досвід усього людства, є спільними для всіх людей.

Актуальним щодо дослідження права є цивілізаційний підхід, який дає змогу визнати природним розмаїття правових культур і державних інститутів як мозаїку світу, що розвивається, зберегти власну унікальність, використати досягнення різних цивілізацій, вести з ними культурний діалог, знаходити спільні правові рішення й організаційні засоби їх здійснення під час взаємодії з іншими правовими системами та державами [9, с. 42].

Отже, сучасній юридичній науці притаманна наявність не окремого підходу до дослідження механізму правоутворення, а його системи. Лише плюралізм наукових методологічних підходів дає змогу здійснити всебічне дослідження поняття права та його різних вимірів. Крім того, істинне дослідження будь-якої правової категорії має здійснюватися за допомогою фундаментальних принципів – вихідних ідей, положень, що характеризуються універсальністю, загальною значимістю, вищою імперативністю й відображають суттєві положення теорії, учення, науки, системи права тощо [10, с. 110–111].

Дослідження такої категорії, як право, має ґрунтуватися на певних принципах. Зокрема, важливим принципом дослідження цього феномена є принцип обґрунтованості, застосування якого дає змогу аргументувати будь-яке твердження. Отже, дослідження та висновки щодо правоутворення повинні ґрунтуватися на певному фактичному матеріалі, який є об'єктивним.

Об'єктивність у вивченні зазначених проблем передбачає насамперед взаємозв'язок із розвитком системи державно-правових явищ, поєднання наукового й ціннісного підходів, надання пріоритету демократичним цінностям, які уособлюють сучасний рівень розвитку світової цивілізації.

Із принципом об'єктивності нерозривно пов'язаний принцип історизму, що має велике значення для пояснення еволюційних і революційних змін в історичному розвитку, у правових системах, зокрема у вітчизняній, що сформувалася протягом тривалого періоду за збереження певної спадковості з попереднім правовим станом російського та радянського суспільств, які безпосередньо вплинули на розвиток системи права й, відповідно, системи джерел права. Водночас принцип історизму не повинен трактуватися як обґрунтування можливості виводити майбутнє з минулого. Майбутнє багатоваріантне, іноді воно виявляє свої ознаки, іноді є передбачуваним, у тому числі й у державно-правовій сфері [11, с. 110]. Тому зміст права можна зрозуміти тільки за умови розгляду його в генезисі та розвитку, у конкретних історичних умовах і взаємозв'язках. Лише в такому разі джерела права як історичні явища виступають у систематизованому вигляді, у всій своїй повноті.

Сформулювати концептуальні засади теорії права, досягти поступальності й наступності в їхньому розвитку, уникнути розриву між історичним і сучасним правом у межах певної країни або в межах країн окремої правової сім'ї можна тільки використовуючи цей принцип. Це, у свою чергу, передбачає розмежування таких категорій, як історичний і науковий факти. Історичні факти становлять субстанціональну природу історії виникнення й розвитку права та є відображенням цього процесу у свідомості суб'єктів. Наукові факти є результатом теоретичного осмислення системи історичних фактів, усвідомлення й наукового аналізу певних правових явищ. Відбір історичних фактів має суб'єктивний характер, оскільки прямо залежить від волі дослідника, мети його дослідження, його наукової позиції. Таке дослідження може бути багатоваріантним: обмежене лише описом текстів джерел права як історичних фактів; розширене до з'ясування умов їх існування та наслідків дії; із визначенням їхніх зв'язків з іншими державно-правовими явищами.

Отже, у теоретичному дослідженні механізму права повинен бути реалізований принцип історизму, який орієнтує на розгляд їх у становленні, розвитку, у конкретних історичних обставинах. Використання принципу історизму надає можливість з'ясувати причини виникнення й розвитку, які зумовили сутність і зміст, шляхи реалізації права, його вплив на суспільні відносини, є основою наукового пізнання їхнього змісту й видів.

Усебічність дослідження права досягається шляхом виявлення його сутності і зв'язків з іншими правовими явищами; вивченням наявних поглядів на проблему, що розглядається; застосуванням усієї сукупності методів з метою отримання різноаспектних характеристик.

Методи, за допомогою яких здійснюється відповідне пізнання, перебувають у тому самому органічному зв'язку, який притаманний їм як окремим сторонам, частинам єдиного пізнавального процесу, водночас можуть бути диференційовані на дві групи – загальні (логічні) та спеціальні. До загальнонаукових належать структурний, функціональний, сходження від абстрактного до конкретного [12, с. 618–619]; спеціальних – прийнятні для предмета дослідження будь-якої однієї науки.

Р. Лукич і В. Сирих виокремлюють методи філософського, загальнонаукового та спеціально-наукового рівнів. До першого рівня належать філософські категорії, поняття і принципи пізнання: історичне й логічне, конкретне й абстрактне, загальне та особливе, ціле й частина тощо, до другого – ті, що використовуються більшістю наук; до спеціально-наукових – методи, які діють у межах однієї або кількох наук (порівняльний, техніко-юридичний) [13, с. 39].

Дискусійним у юридичній літературі є питання про поняття й систему спеціально-наукових методів правознавства. Зазвичай до спеціально-наукових методів зараховують формально-логічний метод тлумачення права та порівняльно-правовий метод. Але в основі порівняльно-правового лежить порівняльний, а формально-логічний метод тлумачення права ґрунтується на законах і методах формальної логіки. У процесі багатовікової практики тлумачення права ці методи були творчо доповнені, розвинені специфічними правилами пізнання й у тому вигляді, у якому вони існують нині, можуть застосовуватися лише у правовій науці.

Розглянемо характеристику основних методів і прийомів, використання яких під час дослідження права, на нашу думку, обов'язкове.

Функціональний метод передбачає дослідження права через його функції, тобто шляхом дослідження окремо функції, низки функцій або системи функцій. Функціональний характер права обумовлює ті методологічні засади його дослідження, які зводяться до необхідності вивчення діяльності кожного його компонента, взаємодії між ними.

Діяльнісний метод передбачає дослідження права через його дію. За допомогою цього методу можна прослідкувати не стільки дію права, скільки функціонування його окремих ланок у їхньому взаємозв'язку та взаємозалежності, а також визначити «провідну» ланку у правовому впливі й, навпаки, виявити ділянку, що є менш впливовою.

У системі конкретних методів дослідження права зростає значення порівняльного методу, що зумовлено бажанням урахувати наявний світовий досвід, моделей організації й функціонування права, окремих нормативно-правових актів, аналізу концепцій праворозуміння.

Порівняння має сенс лише в тому випадку, якщо порівнювані об'єкти схожі або тотожні. Ця процедура передусім стадії формування правових понять, категорій, законів. Перш ніж пізнати найважливіше, сутнісне, необхідне, зміст поняття, закономірності, необхідно попередньо виявити, що в досліджуваному явищі є загальним і стійким. Порівняння найістотніших, найважливіших сторін, аспектів джерел права як явищ, між якими існують певні відносини, зв'язки, як одного з основних об'єктів порівняльного правознавства є актуальним, оскільки завдання правової науки полягає у виявленні загальних і специфічних закономірностей розвитку права сучасних держав, закономірностей функціонування й розвитку права як соціального явища, а джерела права відображають тенденції в розвитку права держав, прагнення цих держав до уніфікації та максимального наближення чинного законодавства.

При цьому варто зауважити, що порівняльно-правовий метод використовується для з'ясування спільного й різного між правом однієї або кількох правових систем, шляхом його порівняння, розрізнення за будь-якою ознакою або властивістю. Порівняльно-правові дослідження дуже корисні для реалізації правової реформи в державах, що перебувають на трансформаційному етапі розвитку, до яких належить Україна, оскільки є можливість вийти за межі догматичної дискусії в межах національного права й запропонувати нові методологічні підходи з урахуванням вітчизняного досвіду.

Входження України в європейський простір вимагає адаптації законодавства України до законодавства країн Євросоюзу, що також зумовлює обов'язкове використання порівняльного методу дослідження. Як свідчить зарубіжний

досвід, правові системи європейських країн здебільшого стабільні й ефективні. Тому запозичення такого досвіду може мати позитивний характер для еволюції правової системи України, у тому числі й системи джерел права України.

На думку А. Саїдова, жоден законодавчий акт у будь-якій країні не розробляється без вивчення законотворчими органами відповідних порівняльно-правових матеріалів, оскільки використання даних порівняльного правознавства в законотворчому процесі певним чином заміняє національне правове експериментування. Створюючи новий правовий акт, національний законодавець звертається до вже наявних і чинних норм зарубіжного права, тобто до таких, щодо яких уже накопичено певний досвід їх практичного застосування. Особливо плідним є звернення до законодавства та інших нормативних матеріалів країн однієї правової сім'ї [14, с. 16–22].

Системність права закладена в самій природі та їх характеристик як правових феноменів, що існують і функціонують не окремо, не ізольовано один від одного, а в тісному взаємозв'язку та взаємодії. Отже, найадекватнішим і ефективним методом їх пізнання буде системний [15, с. 96–97]. Системний метод дасть змогу сформулювати низку висновків і положень, які, на думку А. Мамонтова та Ф. Гаджинової, унесуть певну новизну в уже наявні дискусії щодо розуміння права.

Використання системного методу сприяє ширшому і глибшому пізнанню права, швидшому нагромадженню теоретично й практично значущої інформації про нього. За допомогою цього методу увага акцентується на виявленні особливостей і визначенні цього поняття. Це надає можливість віднайти внутрішній механізм дії його окремих компонентів, його внутрішній зміст, мету, структуру, роль, призначення [16, с. 6–12].

Системний метод визначає два аспекти: статичний, у якому розглядають структуру права та його джерел, і динамічний, який виявляє внутрішню організацію джерел права, їхню функціональність, упорядкованість взаємодії. Саме останній аспект відображає потенційну можливість зміни її елементів.

Одним із поширених методів дослідження права є логіко-семантичний, застосування якого має здійснюватися саме в такому контексті. Нехтування цим зв'язком може призвести до викривлення справжнього змісту джерел права.

Висновки. Отже, усебічне дослідження джерел права має ґрунтуватися на вироблених мовознавством положеннях про багатозначність слів природної мови, історичну мінливість значення слів і набуття ними нових лексичних значень, мовні шляхи формування наукової термінології на основі загальноживаних слів, про вплив контексту на змістове значення слів і понять. Ще Г. Кельзен у відомій праці «Чисте вчення про право» (1934) зазначав, що для пошуку правильного визначення права необхідно розпочати із слововживання, тобто встановити, що означає слово «право» в німецькій мові та його еквівалент в інших мовах. Важливо з'ясувати, чи мають соціальні явища, що позначаються цим словом, схожі ознаки й чи достатньо ці ознаки значимі для того, щоб слугувати елементами поняття соціальної науки. Унаслідок цього може бути з'ясовано, що словом «право» та його іншомовними еквівалентами називаються різні явища, що жодне загальне поняття не може охопити їх усі. З огляду на те, що в одному випадку одне поняття, яке відображає певне явище, позначається різноманітними термінами, а в іншому – одним терміном позначається багато понять, які відображають різні явища, необхідно здійснити також етимологічний аналіз терміна «джерело права», що надасть можливість визначити «домінуюче» праворозуміння в різних правових системах.

Окремим аспектом методології утворення права є зв'язок між її елементами методами та прийомами, що будується у вигляді ієрархії й характеризується такими рисами: кожний метод і прийом посідає визначене місце стосовно інших

приймів і способів пізнання, оскільки є основою для ґрунтовніших досліджень; сукупність методів і прийомів є інтегративною й несе завершене теоретичне знання. Оскільки методи діють не ізольовано один від одного, а всі разом, кожний метод «просвічує» кожен сторону, рису, особливість досліджуваного об'єкта, а в єдності – його цілісність як у генетичному, історичному, так і в субстанціональному, змістовому, функціональному аспектах. Це означає, що під час дослідження будь-якого об'єкта необхідно переходити від одного методу чи прийому до іншого. Такий ієрархічний взаємозв'язок зберігає своє значення, коли певний метод або їхня сукупність використовуються в пізнанні відповідно до їхньої природи, незалежно від особливостей самого дослідження.

Отже, методи дослідження права можна класифікувати за п'ятьма видами: 1) методи збирання та вивчення фактів; 2) методи узагальнення; 3) методи наукової абстракції; 4) методи пізнання закономірностей; 5) методи пізнання предмета науки.

Список використаної літератури:

1. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави / П.М. Рабінович. – К. : Атіка, 2001. – С. 174.
2. Селіванов В.М. До проблеми розроблення концепції розвитку вітчизняної юридичної науки / В.М. Селіванов // Право України. – 2000. – № 7. – С. 11–14.
3. Гусарев С.Д. Юридична деонтологія / С.Д. Гусарева. – К. : ВІРА-Р; Дакор, 2000. – С. 66.
4. Пархоменко Н.М. Методологічні підходи до дослідження джерел права / Н.М. Пархоменко // Правова держава : щорічник наук. праць Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України – К. : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2005. – Вип. 16. – С. 117–125.
5. Псевдонаучное знание в современной культуре : материалы «Круглого стола» // Вопросы философии. – 2001. – № 6. – С. 8–10.
6. Керимов Д.А. Методология права: Предмет. Функции. Проблемы философии права / Д.А. Керимов. – М. : Аванта, 2001. – С. 146.
7. Петрова Л.В. Фундаментальные проблемы методологии права: философско-правовой дискурс / Л.В. Петрова ; Национальная юридическая академия Украины им. Ярослава Мудрого. – Х. : Право, 1998. – С. 213–214.
8. Поляков А.В. Общая теория права : Проблемы интерпретации в контексте коммуникативного подхода : Рекомендовано Ученым советом СПбГУ в качестве учебника для студентов университетов, обучающихся по направлению (специальности) «Юриспруденция» / А.В. Поляков ; Санкт-Петербургский государственный университет. – СПб. : Издат. дом Санкт-Петербургского гос. ун-та, 2004. – С. 324–385.
9. Оборотов Ю.М. Философия права і методология юриспруденції / Ю.М. Оборотов. – К., 2004. – Т. 1. – 2004. – С. 42.
10. Волошин Ю.О. Принцип / Ю.О. Волошин // Юридична енциклопедія. – К. : НАНУ ; ІДІП НАНУ ; Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2000–2003. – Т. 5. – 2003. – С. 110–111.
11. Керимов Д.А. Методология права: Предмет. Функции. Проблемы философии права / Д.А. Керимов ; ИГиП РАН. – 2-е изд. – М. : Аванта, 2001. – С. 110.
12. Касьяненко Ю.Я. Методология юридической науки / Ю.Я. Касьяненко // Юридична енциклопедія. – К. : НАНУ ; ІДІП НАНУ ; Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2000–2003. – Т. 3. – 2001. – С. 618–619.
13. Лукьянова Е.Г. Глобализация и правовая система России (основные направления развития) / Е.Г. Лукьянова. – М. : Изд-во МГУ, 1988. – С. 39.
14. Саидов А.Х. Сравнительное правоведение и законотворчество / А.Х. Саидов // Журн. зарубежного законодательства и сравнительного правоведения. – 2006. – № 1. – С. 16–22.
15. Марченко М.Н. Источники права : [учебник] / М.Н. Марченко. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : ТК Велби ; Проспект, 2005. – С. 96–97.
16. Гранат Н.Л. Источники права / Н.Л. Гранат // Юрист. – 1998. – № 9. – С. 6–12.